
ІННОВАЦІЇ

УДК 330.341.1

В. Ф. Савченко, д.е.н., професор,
С. Д. Гривко, аспірант**СТАН ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ НА ДЕРЖАВНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНЯХ**

Анотація. У статті розкрито сутність інновацій як основного чинника зростання ВВП країни та ефективної діяльності підприємств. Проаналізовано ситуацію з інноваціями на промислових підприємствах Чернігівської області та держави в цілому, виявлено потребу посилення інноваційного розвитку для підвищення конкурентоспроможності товарів і послуг, енергозбереження, оновлення технологічного забезпечення виробництва та інше. Надано пропозиції щодо кредитної, податкової та дотаційної підтримки підприємств, які впроваджують інновації.

Ключові слова: інновації, інноваційний розвиток, науково-технічний прогрес, впровадження, споживання, конкурентоспроможність, продукція, забезпечення.

В. Ф. Савченко, д.э.н., профессор,
С. Д. Гривко, аспирант**СОСТОЯНИЕ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА ГОСУДАРСТВЕННОМ И РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЯХ**

Аннотация. В статье раскрыто понятие инноваций как основного фактора роста ВВП страны и эффективной деятельности предприятий. Проанализирована ситуация с инновациями на промышленных предприятиях Черниговской области и государства в целом, обнаружена потребность усиления инновационного развития для повышения конкурентоспособности товаров и услуг, энергосбережения, обновления технологического обеспечения производства и прочее. Даны предложения по кредитной, налоговой и дотационной поддержке предприятий, внедряющих инновации.

Ключевые слова: инновации, инновационное развитие, научно-технический прогресс, внедрение, потребление, конкурентоспособность, продукция, обеспечение.

V. F. Savchenko, doctor of economic sciences, professor,
S. D. Hryvko, postgraduate student**THE STATE OF INDUSTRIAL ENTERPRISES' INNOVATION DEVELOPMENT AT THE STATE AND REGIONAL LEVELS**

Abstract. The concept of innovations as the main factor of GDP growth in the state and effective operation of enterprises is revealed in the article. The state of innovations at the industrial enterprises of Chernihiv region and the state in general is analyzed. The necessity of innovation development for competitive recovery of goods and services, energy saving, renewal of manufacture technological provision, etc., is defined. Some suggestions as for credit, tax, and subsidized support of enterprises introducing innovations are given.

Keywords: innovations, innovation development, scientific and technological progress, introduction, consumption, competitiveness, products, provision.

Актуальність теми дослідження. Як свідчать статистичні показники, переважна частина продукції, що виробляється в Україні, не має науково-технічного забезпечення. Частка креативної продукції

ІННОВАЦІЇ

ції складає всього 0,1% на світовому ринку інновацій. Тому, щоб приєднатися до міжнародної економічної спільноти і зайняти в ній гідне місце, необхідно широко впроваджувати інноваційні технології в промисловість і проводити дослідження теоретичного і практичного характеру в цьому напрямку.

Постановка проблеми. Оскільки інноваційний розвиток промисловості України здійснюється повільно і нецілеспрямовано, потрібно більш детально вивчити всі аспекти проблеми, пов'язані з інноваціями, виявляти перспективні напрямки впровадження, що дозволить підвищити ефективність виробничих процесів у країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання, що пов'язані з інноваційною діяльністю, висвітлено в дослідженнях багатьох вчених, серед яких П.П. Микитюк, Б.Г. Сенів, А.М. Гуржій, В.В. Стадник, М.А. Йохна та інші. Однак залишається ще значна кількість проблем, які потребують комплексного вивчення, серед них державні і регіональні аспекти інноваційного розвитку та інші.

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. Основною проблематикою даного питання є розвиток промислових підприємств у частині нововведень та недостатнє висвітлення ефекту, який принесуть інновації в країні. Це можна побачити, проаналізувавши стан інноваційної діяльності промислових підприємств на регіональному та державному рівнях.

Постановка завдання. Аналіз стану інновацій на державному та регіональному рівнях, виявлення перспективних напрямків інноваційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. В умовах глобалізованого світу важлива роль у забезпеченні конкурентоспроможності підприємств належить інноваціям. Інновація – це нововведення, новий чи удосконалений продукт, послуга, технології, що впроваджені у виробничо-господарську діяльність підприємства, споживання, на ринку і сам процес здійснення змін від реалізації нововведень. Інновації створюються в результаті досліджень і відкриттів, матеріалізують наукові та практичні рішення. Їх основна властивість – новизна, яка оцінюється за технічними параметрами застосування і з ринкових позицій – за комерційною результативністю.

Потреба в інноваціях виникає під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. До зовнішніх відносяться конкурентна боротьба, завдання завоювання нових ринків, зміна політичної, демографічної, правової ситуації тощо; до внутрішніх – зростання виробничих витрат, зниження прибутку, погіршення умов праці та інше.

Виходячи з потреб сучасного виробництва, основним типом економічного розвитку стає інноваційний. Дослідження, які були проведені в економічно розвинутих країнах, показують, що збільшення ВВП на 80 % залежить від інновацій, які були здійснені на підприємствах [1, 2].

Основними спрямуваннями інноваційної економіки є:

- зниження затрат енергоресурсів та матеріалів на виробництво продукції;
- стабільне зростання наукомісткого сектора виробництва;
- зростання показників економічної ефективності завдяки активному впровадженню нововведень.

Інноваційний тип розвитку економіки – це головний показник економічного посилення країн у світовому просторі. Від нього залежить можливість отримання підприємствами значних прибутків, які в процесі розподілу є джерелом формування бюджетів усіх рівнів та ВВП країни.

Україна має потужний науковий потенціал. Це, передусім, Національна академія наук, тисячі галузевих науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів. Проте він використовується далеко не повною мірою. За зведеним індексом економіки знань, який оцінює спроможність країни генерувати, використовувати та розповсюджувати знання з урахуванням підприємницького середовища, Україна, за дослідженнями Інституту Світового банку, в останні роки посідала 51 місце серед 140 країн. І хоча за такими складовими, як освіта (29 місце) та здатність до інновацій (53 місце) Україна має порівняно високу оцінку, але недосконало працюючі економічний режим та державне управління (78 місце) призводять до гальмування процесу переходу до більш високого рівня. Водночас за науковим потенціалом у 1991 році вона посідала, за класифікацією ЮНЕСКО, сьоме місце у світі. На середину 1990-х років науковий комплекс держави включав понад 1300 структур. У ньому працювало 1,5 тис. академіків і членів-кореспондентів НАН України, понад 9 тис. докторів наук і понад 78 тис. кандидатів наук. 50% наукового потенціалу України було зосереджено у вищих навчальних закла-

ІННОВАЦІЇ

дах. Тут працювало майже 60% наукових кадрів – кандидатів і докторів наук, захищалося до 75% дисертацій.

Зміни, які відбуваються у науковій сфері країни, пов'язані з її фінансуванням. Якщо в 1991 р. загальні витрати на науку з Державного бюджету України становили 3,1% валового внутрішнього продукту (ВВП), то в 1995 – 1,3% ВВП. У 2011 р. цей показник скоротився до 0,43% ВВП, що негативно впливає на розвиток економіки. У країнах Євросоюзу є вимога, що не менше, ніж 3% від ВВП має спрямовуватися на наукові дослідження і наукові розробки. На наукові роботи у бюджеті України 2011 року було закладено майже в 7 разів менше, ніж у розвинутих країнах світу [1]. Щорічні витрати на одного науковця в Україні не перевищують 700 доларів США, тоді як в Ізраїлі – 41 тис., у Південній Кореї – 60 тис., у США – 180 тис. дол.

Недофінансування української науки в недалекому майбутньому матиме згубні наслідки як для країни в цілому, так і для окремих представників бізнесу – вважає економіст Міжнародного центру перспективних досліджень Ільдар Газізуллін: «Україна буде змушена купувати технології, купувати науковців у інших країнах. Це більш дорого, тож ми будемо менш конкурентоспроможними, а значить і менш багатими. В Україні за останні 20 років склалася така ситуація, що підприємства в основному розвивалися, не інвестуючи в науково-технічні розробки. Більшість великих підприємств зосереджені в металургії, тобто в такій галузі, де можна було заробляти, не вкладаючи кошти в сучасні технології» [3].

Криза в економіці призвела до втрати можливості виробництва наукомісткої продукції, що пояснюється падінням загального рівня інвестицій, зростанням взаємної заборгованості і переорієнтацією капіталів з виробничого сектора в сектор швидкої віддачі інвестованого капіталу. Сьогодні понад 80 % продукції, що виробляється в Україні, потребує відповідного науково-технічного забезпечення і вдосконалення. На світовому ринку інновацій частка вітчизняної наукомісткої продукції складає лише 0,1%.

Співробітництво із світовою економікою вимагає зростання питомої ваги інноваційної продукції та збільшення обсягів наданих високотехнологічних послуг практично в усіх галузях і на підприємствах. Тому виробництво конкурентоспроможної продукції та інноваційну діяльність на сучасному етапі розвитку суспільства варто розглядати у взаємозв'язку, а безпосередньо виробництво – як процес створення якісно нових інноваційних товарів, що користуються попитом на ринку.

За останні 15 років Україна значною мірою втратила свій інноваційний потенціал і відстала від інших країн Європи. Наведемо ще одне рейтингове дослідження. Відповідно до Звіту про глобальну конкурентоспроможність Всесвітнього економічного форуму, Україна у рейтингу займає 93-тє місце з технологічної підготовки і 65-тє місце з інновацій зі 131 держави [4].

Україна намагається у перспективі йти шляхом інноваційного розвитку економіки, про що свідчать прийняті законодавчо-нормативні документи, зокрема:

- Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 01.12.1998 р. №284-XIV;
- Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України, прийнята Верховною Радою України 13.07.1999 р. № 916-XIV;
- Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16 січня 2003 р. №433-IV;
- Указ Президента України «Про Концепцію державної промислової політики» від 12 лютого 2003 р. №102/203;
- Закон України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 р. № 40-IV.

Але зазначені заходи не призвели до значної активізації інноваційної діяльності промислових підприємств. Головні причини ситуації, яка склалась на державному і регіональному рівнях: брак коштів у держави і господарюючих суб'єктів; відсутність чітко визначених пріоритетів в інноваційній політиці; відрив фінансового ринку та інноваційних потоків від реального сектора економіки [5, с.10; 6].

Для підвищення інноваційної діяльності необхідно взяти на озброєння досвід провідних країн світу. Вони вже пройшли етап, на якому знаходиться економіка України. Було б доцільне прийняття дієвих законів, орієнтованих на зростання економіки країни.

Згідно зі статистичними даними таблиці 1, у 2011 році інноваційною діяльністю займалися 1679 промислових підприємств, питома вага яких становить 16,2 % від загальної кількості.

ІННОВАЦІЇ

Основні центри інноваційної діяльності знаходяться в Запорізькій, Івано-Франківській, Львівській, Харківській областях і місті Києві, для яких характерне велике скупчення ВУЗів, підприємств та підприємців, і на фоні інших областей вони знаходяться приблизно на одному досить високому рівні інноваційної діяльності, що можна побачити по питомій вазі інноваційних підприємств у загальній кількості інноваційних підприємств України.

Також таблиця 1 показує зростання інноваційної діяльності в розрізі кількох останніх років. У 2009 році інноваціями займалися 1411 промислових підприємств, питома вага яких становила 12,8%, у 2010 р. цей показник виріс на 1%, а в 2011 – на 2,4 % від попереднього. Це свідчить про те, що Україна має певний потенціал для функціонування економіки інноваційного типу.

З іншого боку, більшість підприємств взагалі не використовують інновації. Їх питома вага за 2011 рік становить 83,8%. Це спричинено факторами, які стримують інноваційну діяльність. Держава не має програми для переходу на інноваційний тип економічного розвитку. Світова криза уповільнила економічні процеси. Незацікавлене керівництво, основним завданням якого є максимізувати «швидкі» прибутки, а не інноваційна діяльність, що, ймовірно, дасть більші і стабільні прибутки, але в майбутньому.

Аналізуючи такий визначальний фактор розвитку як інновації, доречно зупинитись на прикладі однієї області, щоб дослідити поставленні завдання на регіональному рівні.

Таблиця 1

Кількість інноваційно-активних підприємств за регіонами України

Роки Території	Кількість промислових підприємств, що займалися інноваційною діяльністю			У % до загальної кількості промислових підприємств регіону			Питома вага промислових підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, %		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011	2009	2010	2011
АРК	31	37	46	9,2	11,1	14,3	2,2	2,5	2,7
Вінницька	39	45	47	12,2	14,7	15,8	2,8	3,1	2,8
Волинська	21	26	26	9,2	11,6	11,6	1,5	1,8	1,5
Дніпропетровська	60	65	63	8,2	9,1	8,7	4,3	4,4	3,8
Донецька	80	86	85	9,6	10,6	10,6	5,7	5,9	5,1
Житомирська	37	42	48	10,5	12,4	14,4	2,6	2,9	2,9
Закарпатська	36	27	22	13,6	10,8	9,4	2,6	1,8	1,3
Запорізька	31	22	116	7,0	5,3	27,6	2,2	1,5	6,9
Івано-Франківська	94	81	96	21,2	17,9	21,7	6,7	5,5	5,7
Київська	46	39	46	9,4	7,7	9,7	3,3	2,7	2,7
Кіровоградська	32	37	41	10,7	13,2	15,5	2,3	2,5	2,4
Луганська	54	59	68	9,9	11,2	13,5	3,8	4,0	4,1
Львівська	106	102	100	13,0	13,4	13,2	7,5	7,0	6,0
Миколаївська	63	71	92	13,3	16,6	22,8	4,5	4,9	5,5
Одеська	58	62	79	14,2	15,7	20,6	4,1	4,2	4,7
Полтавська	52	45	31	12,5	11,7	8,2	3,7	3,1	1,8
Рівненська	29	27	31	11,8	10,4	12,1	2,1	1,8	1,8
Сумська	41	42	40	16,2	17,9	17,3	2,9	2,9	2,4
Тернопільська	46	40	47	18,0	16,7	22,1	3,3	2,7	2,8
Харківська	135	161	146	15,8	19,7	18,4	9,6	11,0	8,7
Херсонська	28	39	58	12,2	17,7	26,5	2,7	3,3	4,2
Хмельницька	23	60	79	6,1	16,9	22,3	1,6	4,1	4,7
Черкаська	37	48	54	11,9	15,2	17,3	2,6	3,3	3,2
Чернівецька	36	30	39	16,7	14,2	18,6	2,6	2,1	2,3
Чернігівська	50	40	42	21,0	17,0	17,8	3,5	2,7	2,5
м. Київ	136	119	125	26,2	23,9	25,7	9,6	8,1	7,4
Україна	1411	1461	1679	12,8	13,8	16,2	100,0	100,0	100,0

Джерело: [7; 8, с. 66] – доопрацьовано авторами

За рівнем інноваційної активності визначена нами Чернігівська область у 2011 року займала одинадцяте місце серед регіонів України. Частка підприємств, що займалися інноваціями, становила 17,8%, в Україні -16,2%.

Інноваціями в промисловості у 2011 році займалось 42 підприємства, у 2010 році їхня кількість становила 40 (17% від загальної кількості промислових підприємств), у 2009 році - 50(21%).

ІННОВАЦІЇ

У 2000 році кількість підприємств, які займалися інноваційною діяльністю, становила 32,2% від загальної кількості. Інновації впроваджували майже третина промислових підприємств. Криза і малоактивні економічні процеси призвели до зниження показника (табл. 2) [8, с. 53].

Таблиця 2

Інноваційна активність промислових підприємств за напрямками проведених інновацій у 2009 – 2011 роках

Показники	2009		2010		2011	
	усього	у % до загальної кількості промислових підприємств	усього	у % до загальної кількості промислових підприємств	усього	у % до загальної кількості промислових підприємств
Кількість підприємств, що займалися інноваційною діяльністю	50	21,0	40	17,0	42	17,8
із них за напрямками:						
внутрішні науково-дослідні розробки	4	1,7	6	2,6	5	2,1
зовнішні науково-дослідні розробки	2	0,8	1	0,4	2	0,8
придбання машин, обладнання та програмного забезпечення	30	12,6	24	10,2	31	13,1
придбання зовнішніх знань	1	0,4	1	0,4	3	1,3
інші роботи	13	5,9	8	3,4	8	3,4

Джерело: [8, с. 54]

Інноваційна діяльність з 2009 р. по 2011 р. знизилась на 3,2% (у 2010 р. питома вага інноваційних підприємств зменшилась на 4%, у 2011 цей показник виріс на 0,8% відносно 2010 року), що разом з іншими чинниками призвело до збільшення безробіття і погіршення економічного стану області. Це можна побачити по статистичних даних Головного управління статистики у Чернігівській області, які показують офіційний рівень безробіття 1,9% на кінець листопада 2010 року [7].

Упродовж 2011 року найбільше нововведень було здійснено підприємствами машинобудування, легкої промисловості та з виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів. Кошти були спрямовані на придбання машин, обладнання, програмного забезпечення та на внутрішні науково-дослідні розробки [8].

В основному інноваційну діяльність підприємства вели за власні кошти, як в попередні роки. За їх рахунок було здійснено понад три чверті (84,1%) нововведень (табл. 3). Для промислових підприємств витрати на нововведення значні, термін окупності в середньому більший, ніж 3 роки, що призводить до негативних наслідків та затримки коштів [9].

Таблиця 3

Розподіл загального обсягу фінансування інноваційної діяльності за джерелами

Джерела	2009		2010		2011	
	тис. грн	%	тис. грн	%	тис. грн	%
За рахунок коштів:						
власних	100392,2	64,0	21712,1	98,6	41645,7	84,2
державного бюджету	8118,6	5,2	–	–	–	–
місцевих бюджетів	–	–	109,4	0,5	166,2	0,3
позабюджетних фондів	–	–	–	–	–	–
вітчизняних інвесторів	–	–	–	–	–	–
іноземних інвесторів	1892,8	1,2	–	–	–	–
кредитів	46373,0	29,6	–	–	7449,4	15,0
інших джерел	–	–	200,0	0,9	267,0	0,5
Усього	156776,6	100,0	22021,5	100,0	49528,3	100,0

Джерело: [8, с. 55] – доопрацьовано авторами

З таблиці видно, що у 2011 році з державного бюджету зовсім не виділялось коштів на інноваційну діяльність, відсутні інвестори та фонди, які займаються цим питанням. З місцевого бюджету на нововведення виділили тільки 0,3%.

Виходячи з показників, наведених у таблицях, стан промислових підприємств Чернігівського регіону потребує посилення інноваційної складової. Потужні підприємства регіону заходяться в кризо-

ІННОВАЦІЇ

вому становищі, товар не є конкурентоспроможним, тільки 17,8% всіх промислових підприємств займаються інноваціями.

Повертаючись до таблиці 1, водночас за останні три роки в розрізі країни йде підвищення в середньому на 1,5% у рік питомої ваги інноваційної діяльності промислових підприємств. Проте це не може задовольнити нашу наукову еліту та керівництво країни. Потрібні системні цілеспрямовані заходи стратегічного характеру для виправлення становища.

Висновки

1. В останні десятиліття в промислово розвинутих країнах світу відбулися докорінні зміни у співвідношенні факторів економічного зростання. На перше місце вийшли інновації і наявні тенденції зберігаються, що ставить вітчизняних товаровиробників в умовах жорстокої конкуренції перед необхідністю переходу на інноваційний шлях розвитку. В Україні, навпаки, частка інновацій недостатня, що є однією з вагомих причин посилення кризових явищ в економіці.

2. У Чернігівській області у 2011 році інноваційною діяльністю займалися 42 інноваційних підприємства. В основному кошти були спрямовані на придбання машин, обладнання, програмного забезпечення та на внутрішні науково-дослідні розробки. Головним джерелом фінансування інноваційної діяльності були власні кошти, що призводить до низьких темпів росту інновацій, не дозволяє їм стати визначальним фактором економічного зростання та підвищення рівня конкурентоспроможності.

3. Для ефективного впровадження нововведень потрібно врахувати напрацювання економічно розвинутих країн і активізувати інноваційну діяльність у промисловості, чому сприятимуть: надання податкових пільг підприємствам, які впроваджують інновації; стимулювання державними дотаціями підприємств, що займаються інноваційною діяльністю; пониження податку на прибуток суб'єктам господарської діяльності, які придбали інноваційне обладнання; безпроцентне кредитування державою підприємств для впровадження нововведень.

Література

1. Микитюк П.П. Інноваційна діяльність / П.П. Микитюк, Б.Г. Сенів. – К.: ЦУЛ, 2009. – 392 с.
2. Заблоцький Б.Ф. Економіка і організація інноваційної діяльності: навч. посібн. / Б.Ф. Заблоцький. – Львів : Новий світ-2000, 2007. – 456 с.
3. Газізуллін І. Міжнародний центр перспективних досліджень [Електронний ресурс] / Ільдар Газізуллін. – Режим доступу: <http://www.icps.com.ua/about.html/>.
4. Гуржій А.М. Інноваційна діяльність в Україні: моногр. / А.М. Гуржій. – К.: УкрІНТЕІ, 2006. – 152 с.
5. Савченко В.Ф. Стратегічні напрямки економічного розвитку Чернігівської області на сучасному етапі: Монографія / В.Ф. Савченко. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2007. – 378 с.
6. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 р. № 40 / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 36. – С. 32.
7. Статистичний щорічник України за 2010 рік / [за ред. О.Г. Осауленка]. – К.: ТОВ «Август-Трейд», 2011. – 554 с.
8. Наукова та інноваційна діяльність у Чернігівській області: статистичний збірник / [відп. за випуск Н.О. Куприян]. – Чернігів: Головне управління статистики у Чернігівській області, 2012. – 84 с.
9. Василенко В.О. Інноваційний менеджмент / В.О. Василенко, В.Г. Шматько. – К.: Фенікс, 2003. – 440 с.

References

1. Mykytiuk P.P., Seniv B.H. *Innovatsiina diialnist* [Innovation activity]. Kyiv, TsUL Publ., 2009. 392 p.
2. Zablotsky B.F. *Ekonomika i orhanizatsiia innovatsiinoi diialnosti* [Economics and arrangement of innovation activity]. Lviv: Novyi svit-2000 Publ., 2007. 456 p.
3. Hazizullin I. *Mizhnarodnyi tsentr perspektyvnykh doslidzhen* [International centre of prospective study]. Available at: <http://www.icps.com.ua/about.html/> (accessed 15 December 2012).
4. Hurzhii A.M. *Innovatsiina diialnist v Ukraini* [Innovation activity in Ukraine]. Kyiv, UkrINTEI Publ., 2006. 152 p.
5. Savchenko V.F. *Stratehichni napriamky ekonomichnoho rozvytku Chernihivskoi oblasti na suchasnomu etapi* [Strategic directions of economic development in Chernihiv region at the current stage]. Chernihiv, Chernihivski oberehy Publ., 2007. 378 p.
6. Pro innovatsiinu diialnist: Zakon Ukrainy vid 04.07.2002 r. № 40 [On innovation activity: Law of Ukraine of 4, July 2002, #40]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of Supreme council of Ukraine*, 2002, no. 36. p. 32.
7. Osaulenko O.H., ed. *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2010 rik* [Statistical annual of Ukraine of 2010]. Kyiv, Avhust-Treid Publ., 2011. 554 p.
8. *Naukova ta innovatsiina diialnist u Chernihivskii oblasti: statystychnyi zbirnyk* [Scientific and innovation activity in Chernihiv region: statistical collected articles]. Chernihiv, Holovne upravlinnia statystyky u Chernihivskii oblasti Publ., 2012. 84 p.
9. Vasylenko V.O., Shmatko V.H. *Innovatsiinyi menedzhment* [Innovative management]. Kyiv, Feniks Publ., 2003. 440 p.

Надійшла 27.12.2012